

RECENZJE I OMÓWIENIA

KS. WŁADYSŁAW TUREK

Studia Warmińskie
X (1973)

DYNAMIKA RELIGIJNOŚCI WIEJSKIEJ

Ostatnio ukazała się w Wydawnictwie *Znak* (Biblioteka *Więzi*) książka ks. prof. Władysława Piwowarskiego *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*¹. Praca ta, będąca monografią socjologiczną regionu uprzemysłowionego, zamyka pewien etap badań socjologicznych autora. Wydaje się, że warto najpierw poświęcić nieco miejsca osobie autora, by następnie przejść do omówienia książki.

Ks. doc. dr hab. Władysław Piwowarski urodził się 1 stycznia 1929 roku w Mokrzychach, pow. Brzesko. Szkołę średnią ukończył w 1949 r. w Brzesku. Studia filozoficzno-teologiczne odbył w Wyższym Seminarium Duchownym w Tarnowie, Warmińskim Seminarium Duchownym *Hosianum* w Olsztynie i Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 1949—1958. Stopień magistra filozofii w zakresie filozofii praktycznej, na podstawie rozprawy *Państwo jako społeczność naturalna według św. Tomasza z Akwinu*² otrzymał w 1956 r. Święcenia kapłańskie przyjął w Olsztynie 2 II 1958 r. z rąk bpa Tomasza Wilczyńskiego. W ciągu półtora roku pracował w duszpasterstwie parafialnym w Giżycku. W latach 1959—1961 odbył kurs doktorski przy Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W roku 1960 zostaje mianowany asystentem przy katedrze socjologii religii na Wydziale Teologicznym. W roku 1961 uzyskuje stopień doktora filozofii przedkładając pracę pt. *Spółeczna zasada pomocniczości*³. W roku 1962 ks. Władysław Piwowarski został mianowany starszym asystentem, a w roku 1963 adiunktem przy Katedrze Socjologii Religii w Instytucie Teologii Pastoralnej KUL. Przewód habilitacyjny przeprowadził na tejże sekcji w roku 1967 w zakresie socjologii religii na

¹ Ks. W. Piwowarski: *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne*. Warszawa 1971 s. 350. Nakład 3350 egz. Uwaga: Niżej przytoczone pozycje są tego samego autora.

² Fragment pracy magisterskiej: *Rodzina jako społeczność naturalna według św. Tomasza z Akwinu. Roczniki Filozoficzne* 8 (1960) z. 2 s. 89—11. — *Zarys dziejów sekcji teologii pastoralnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, 1958—1968. Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 15 (1968) z. 3 s. 35—65.

³ Lublin 1961 (Maszynopis — Archiwum KUL).

podstawie rozprawy *Religijność katolików południowej Warmii — studium z socjologii religii*⁴.

Stopniowo podejmuje wykłady w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim od 1961 roku, w Warmińskim Seminarium Duchownym *Hosianum* w Olsztynie od 1962 r., a także w Lubelskim Seminarium Duchownym od 1963 r.

W badaniach naukowych ks. W. Piwowarski koncentruje się najpierw na problematyce filozoficzno-społecznej i z tego zakresu publikuje w czasopiśmie naukowych szereg rozpraw, a następnie prowadzi badania terenowe z zakresu socjologii religii na Warmii, później także w innych rejonach Polski. Cenne są jego stwierdzenia odnośnie do religijności katolików warmińskich. W zakresie praktyk religijnych stwierdza: „...w religijności Warmiaków praktyki religijne odgrywają jeśli nie najważniejszą, to bardzo ważną rolę. Świadczy o tym istniejący na Warmii olbrzymi wachlarz tych praktyk, od publicznych do prywatnych, od ogólnokościelnych do regionalnych, od zwyczajowo-towarzyskich do osobistych. Wypełniając je, Warmiacy uważają, że są dobrymi katolikami, choćby nie znajdowały one żadnego oddźwięku w ich życiu”⁵. W dalszych badaniach zajmuje się autor zagadnieniem percepcji ideologii katolickiej wśród wiernych na południu Warmii. Wyniki publikuje w kolejnym artykule zamieszczonym w *Studiach Warmińskich* w 1965 roku pt. *Z badań nad percepcją ideologii katolickiej na południu Warmii*⁶. W podsumowaniu wyników, przeprowadzonych badań w latach 1961—1964 wśród wiernych południowej Warmii, stwierdza niejednorodność wiedzy religijnej i przekonań religijnych oraz uzależnienie tego zróżnicowania od takich czynników jak: pochodzenie regionalne, płeć, wiek, zawód, stan majątkowy, wykształcenie, stan cywilny itd.⁷; oraz to, że „religijność ludności autochtonicznej ma na ogół charakter tradycyjny. Cechuje ją słaba znajomość prawd wiary, brak zrozumienia i niekiedy dowolność w interpretowaniu ich”⁸.

W roku 1966 ks. W. Piwowarski opublikował następny artykuł poświęcony moralności katolików południowej Warmii⁹, w którym stawia sobie pytanie czy i o ile moralność badanej populacji jest sprawdzianem żywotności religijnej? Po przeprowadzeniu wnikliwych analiz zebranego materiału empirycznego autor stwierdził brak dostatecznego uświadomienia w zakresie obowiązującego modelu moralności religijnej, czego dowodem jest między innymi nieuznawanie przez nich trudniejszych norm moralnych. W oparciu o ustalone wskaźniki zachowań moralnych wyróżnia autor cztery typy: 1. Katolicy aktywni, których można nazwać apostołami świeckimi, a którzy stanowią elitę aktywizacji środowiska parafialnego. Niestety, grupa ta jest nieliczna, obejmując tylko około 5% katolików. 2. Katolicy spokojni, wypełniający swoje obowiązki religijno-moralne, nie mający jednak świadomości i ducha apostołskiego. Swoim zasięgiem obejmują około 45% wiernych. 3. Katolicy poławiczni, którzy częściowo tylko wypełniają nakazy moralne, częściowo zaś przekraczają je, siejąc w środowisku zgorzenie. Grupa ta stanowi około 30% ludności. 4. Katolicy konfliktowi, którzy nie tylko nie zachowują norm moralnych, ale swoją

⁴ Lublin 1967 (Maszynopis — Archiwum KUL). Rozprawa powyższa została w całości opublikowana. Części I—III ukazały się w *Studiach Warmińskich*: Typologia religijna katolików południowej Warmii, 1964 t. I s. 115—197; Z badań nad percepcją ideologii katolickiej na południu Warmii, 1965 t. II s. 113—169; Moralność jako sprawdzian żywotności religijnej katolików południowej Warmii, 1966, t. III s. 95—183. Część IV, Postawy katolików wobec duchowieństwa na południu Warmii w *Studia Theologica Varsaviensia* 5 (1967) s. 153—222.

⁵ Typologia, jw. s. 195.

⁶ Z badań nad percepcją, jw.

⁷ Tamże, s. 167.

⁸ Tamże.

⁹ Moralność, jw.

postawą życiową wywierają zdecydowanie negatywny wpływ na swoje otoczenie. Ten czwarty typ liczy około 20% ludzi¹⁰.

W innym artykule autor omówił *Postawy katolików wobec duchowieństwa na południu Warmii*¹¹. Ta pozycja stanowiła następną część sygnalizowanej już pracy habilitacyjnej. Autor zajmował się w niej bardzo ważnym problemem życia współczesnego, mianowicie pozycją kapłana w dzisiejszej sytuacji Kościoła, a zwłaszcza postawą katolików wobec kapłana.

Religijnością wiernych zajął się ks. W. Piwowski jeszcze w szeregu innych pracach, np. *Przemiany w tradycyjnej religijności ludowej*¹², *Religijność miejska w dwudziestoleciu powojennym w Polsce*¹³.

Na temat koncepcji teologii pastoralnej autor wypowiedział się w dwóch bardzo interesujących rozprawach: *Dwie koncepcje teologii pastoralnej*¹⁴, *Eklezjologiczna koncepcja teologii pastoralnej*¹⁵.

Następne swoje publikacje poświęca autor problemowi kapłana-duszpasterza¹⁶, współczesnej rodzinie, zwłaszcza stara się przeprowadzić analizę przyczyn kryzysu jaki ona przeżywa¹⁷.

Osobnym rozdziałem działalności naukowej ks. W. Piwowskiego są prace będące wynikiem badań i studiów w dziedzinie socjologii, zwłaszcza religii¹⁸.

Ostatnim dorobkiem naukowym autora są dwie książki, mianowicie zasygnalizowana we wstępie pozycja na temat religijności wiejskiej w warunkach urbanizacji oraz druga o praktykach religijnych w diecezji warmińskiej¹⁹. Zanim przejdę do szczegółowego omówienia pierwszej pracy, przytoczę kilka uwag na temat drugiej.

We wstępie do omawianej pracy ks. Władysława Piwowskiego prof. Andrzej Świąciecki pisał: „Praca ks. Piwowskiego jest obszernym sprawozdaniem z badań terenowych. Obok materiału faktograficznego przynosi szereg elementów nowych o różnym charakterze. W pierwszym rozdziale znajdujemy przejrzyste zestawione poglądy wielu najpoważniejszych autorów na pojęcie religijności.

Nowym osiągnięciem metodycznym w tej rozprawie jest opracowanie zebranych danych statystycznych, najpierw w przekroju opartym o terytorialny podział dekanatów i parafii wynikający z organizacji kościelnej, a obok tego w przekroju administracji państwowej, w podziale na województwa i powiaty. W ostatnim rozdziale pracy pokazano zależności pomiędzy wyposażeniem materiałowo-organizacyjnym duszpasterstwa a poziomem religijnym wiernych. Otwiera to możliwość powiązania badań socjologicznych z analizą organizacji duszpasterstwa i umożliwia praktyczne

¹⁰ Tamże, s. 183.

¹¹ Por. przypis 4.

¹² *Homo Dei* 31 (1962) s. 153—159.

¹³ *Znak* 1968 s. 294—317. Por. również: *Religijność miejska w Polsce. Znak* 1966 s. 294—317.

¹⁴ *Zeszyty Naukowe KUL* 6 (1963) s. 79—89.

¹⁵ *Ateneum Kapłańskie* 6 (1963) s. 300—309.

¹⁶ Kapłan w świecie współczesnym. *Zeszyty Naukowe KUL* 5 (1962) s. 155—160. Księża w opinii parafian wiejskich. *Homo Dei* 2 (1963) s. 107—114. Księża w opinii parafian miejskich. *Więź* 5 (1964) s. 69—85.

¹⁷ Duszpasterz wobec kryzysu współczesnej rodziny. *Homo Dei* 29 (1960) s. 574—580. Por. przypis 2.

¹⁸ Zasada pomocniczości w pismach św. Tomasza z Akwinu. *Roczniki Filozoficzne* 2 (1962) s. 62—87. Interpretacja zasady pomocniczości w literaturze współczesnej. *Roczniki Filozoficzne* 2 (1964). Zasada pomocniczości w encyklice „Pacem in terris”. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 3 (1965). Państwo — obywatel. *Zeszyty Naukowe KUL* 7 (1964) s. 37—45.

¹⁹ Praktyki religijne w Diecezji Warmińskiej. Studium socjograficzne. Warszawa 1969 s. 266 ATK.

wykorzystanie wyników. Możliwość taka nie była dostrzegana w znanych mi pracach zagranicznych”²⁰.

W pierwszym rozdziale autor omówił problematykę teoretyczną i metodologiczną związaną z badaniami praktyk religijnych, by następnie w drugim rozdziale przedstawić ogólną charakterystykę diecezji warmińskiej pod względem geograficznym, administracyjno-kościelnym, demograficznym, gospodarczym i kulturalnym. Wiemy, że czynniki te mają poważny wpływ na religijność wiernych. W kolejnych dwóch rozdziałach przedstawia autor strukturę religijno-wyznaniową oraz stan praktyk religijnych z podziałem na praktyki jednorazowe, obowiązkowe i nadobowiązkowe. Istotnym znaczeniem w tych rozdziałach jest uchwycenie wskaźników praktyk, które służą do przeprowadzenia w rozdziale piątym korelacji między praktykami religijnymi i czynnikami społecznymi. W szczególności autor zwrócił uwagę na takie czynniki, jak industrializacja i urbanizacja, pochodzenie terytorialne ludności, uposażenie materialno-organizacyjne duszpasterza i środowisko społeczne. Po przeprowadzeniu wyczerpujących analiz autor wyprowadził wnioski, będące weryfikacją postawionych wcześniej hipotez: 1. „Analiza wszystkich praktyk religijnych wykazała, że stan ich w porównaniu z innymi diecezjami kształtuje się na średnim poziomie”²¹. 2. „Diecezja warmińska ma specyficzny charakter. Warunki geograficzne raczej utrudniają niż ułatwiają wykonywanie praktyk religijnych”²². 3. Na terenie diecezji warmińskiej mieszkają innowiercy oraz wyznawcy obrządku grekokatolickiego. Autor postuluje, by prowadzić badania nad wzajemnym wpływem wyznań i grup religijnych w różnych regionach Warmii i Mazur. W zakresie praktyk religijnych autor zauważa raczej negatywny wpływ istniejących grup religijnych²³. 4. Dalej autor stwierdza zależność między stanem liczbowym ludności wiejskiej i wskaźnikiem praktyk religijnych. Im więcej ludności wiejskiej, tym wyższy stan praktyk religijnych²⁴. 5. Na terenie diecezji warmińskiej, takie czynniki jak urbanizacja, rozmieszczenie autochtonów i repatriantów, wywierają wpływ na praktyki religijne. Decydującą rolę należy jednak przypisać warunkom materialnym i organizacyjnym, w jakich duszpasterstwo pełni swą misję religijną²⁵. Na podstawie przeprowadzonych badań autor stwierdził, iż „działalność duszpasterska ma duży wpływ na neutralizację negatywnych skutków związanych ze współczesnymi przemianami kulturowymi”²⁶.

Na końcu pracy zamieścił autor trzy aneksy, szczegółową bibliografię oraz streszczenia w języku francuskim i niemieckim. Aneksy zatytułował autor następująco: „Stan *dominicanes* w parafiach diecezji warmińskiej”; „Kwestionariusz do badań frekwencji uczestników niedzielnej Mszy św.”, „Kwestionariusz w sprawie powołań w diecezji warmińskiej”²⁷.

Praca ze wszech miar ciekawa, a z wynikami jej powinni zapoznać się wszyscy duszpasterze, a zwłaszcza pracujący na terenie diecezji warmińskiej.

Drugą pozycją książkową ks. Władysława Piwowarskiego jest praca pt. *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*. Stanowi ona kompleksową monografię stanu religijności w warunkach urbanizującego się środowiska wiejskiego. „Jej celem jest znalezienie odpowiedzi na pytanie: jaki jest stopień ewolucji środowiska wiejskiego w uprzemysłowionym rejonie Puław oraz jakie są skutki tej ewolucji w dzie-

²⁰ Tamże, s. 5.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 225.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, s. 228.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże, s. 229.

²⁷ Tamże, s. 231—246.

dzinie życia religijnego? Rozwiązanie tych problemów pozwoli znaleźć odpowiedź na dalsze pytania, mianowicie czy i o ile w badanym środowisku wiejskim funkcjonuje model tradycyjnej religijności ludowej i, ewentualnie, w jakim kierunku dokonuje się odejście od niego — w kierunku spadku czy pogłębienia religijności czy też w obydwu kierunkach równocześnie. Ostatni wreszcie problem dotyczy wpływu zaawansowanego w procesie przemian środowiska wiejskiego na stan religijności w badanym rejonie uprzemysłowionym”²⁸.

Aby dać wyczerpujące rozwiązanie postawionych problemów, autor zajął się najpierw ustaleniem wskaźników pozwalających na określenie stopnia ewolucji środowiska wiejskiego w rejonie Puław. Następnie przedstawia stan życia religijnego z punktu widzenia pięciu parametrów religijności, a mianowicie: globalnego stosunku do wiary, doktryny religijnej, praktyk religijnych, moralności religijnej oraz stosunku katolików do parafii i duchowieństwa. Zagadnieniom tym poświęcone są rozdziały od trzeciego do siódmego.

Autor przeprowadził konfrontację badanych wzorów życia religijnego z tradycyjnym modelem religijności oraz zasygnalizował zmiany, jakie dokonały się w tamtejszym środowisku. W dalszych rozważaniach autor poddał analizie zależności między wybranymi wskaźnikami życia religijnego a niektórymi kategoriami społecznymi. W zakończeniu przeprowadził konfrontację dwóch grup wybranych wskaźników — urbanizacji i religijności dla zbadania, czy istnieje zależność między stopniem ewolucji środowiska wiejskiego a poziomem życia religijnego w przykładowo wybranych parafiach.

Przy rozwiązywaniu postawionego problemu autor oparł się na następujących hipotezach roboczych:

1. Im bardziej zaangażowane środowisko wiejskie w procesie urbanizacji, tym większe odchylenie od tradycyjnego modelu religijności.

2. Im większe nasilenie wskaźników urbanizacji w środowisku parafialnym, tym niższy poziom życia religijnego, przy czym wśród pewnych parafian mogą występować przejawy religijności pogłębionej.

3. Im większa otwartość parafii na wpływy urbanizacyjne np. wskutek dojazdów do pracy, tym mniejsza spójność postaw światopoglądowych i religijnych i tym niższy poziom religijności. Zgodnie z tym autor przypuszczał, że chłopci-robotnicy prezentują niższy poziom religijny niż chłopci-rolnicy.

Tak ustawiona problematyka zadecydowała o wyborze terenu badań. W rejonie Puław dominującą rolę odgrywało rolnictwo, a ściślej indywidualne gospodarstwa rolne. Istniejące tam od dawna zakłady przemysłu terenowego i rolno-spożywczego oraz cegielnie i tartaki nie miały większego wpływu na sytuację społeczną ludności wiejskiej. Pewne znaczenie miały natomiast placówki naukowo-badawcze, które przyczyniały się do podniesienia i rozwoju kultury rolniczej. Jednakże duże rozdrobnienie gospodarstw chłopskich oraz brak dostatecznych źródeł zatrudnienia poza rolnictwem, nie sprzyjały podniesieniu stopy życiowej mieszkańców wsi. Decydujący wpływ na poprawę warunków materialnych tamtejszej ludności miało dopiero wybudowanie Zakładów Azotowych w Puławach, dzięki czemu wielu rolników znalazło możliwość realnego dostępu do pozarolniczych źródeł utrzymania. Z tą chwilą rozpoczęła się masowa migracja wahadłowa, obejmująca w Puławach 40—50%. Pod wpływem zbudowanego obiektu przemysłowego przemianom uległy zarówno struktura społeczno-zawodowa, jak i dążenia i preferencje mieszkańców wsi²⁹. Wydaje się, że wybór rejonu Puław był trafny z punktu widzenia podjętej problematyki badań.

²⁸ Religijność wiejska, jw. s. 43.

²⁹ Tamże, s. 44.

Badania nad religijnością mieszkańców wsi przeprowadzono w latach 1967—1970 w czterech parafiach: Garbowie, Gołębium, Końskowoli i Markuszowie. Badania prowadziła grupa licząca od kilku do kilkunastu studentów KUL pod kierunkiem autora⁸⁰. W toku prowadzonych badań zgromadzono następujące materiały:

1. Ważniejsze rozprawy naukowe i publicystyczne, dostępne statystyki państwowe i kościelne dotyczące rejonu puławskiego.

2. Materiały zgromadzone w archiwach parafialnych i w archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie, np. protokoły wizytacji kanonicznej czy też raporty księży proboszczów.

3. Dane z obliczeń uczestników podczas niedzielnej Mszy św. i innych nabożeństw kościelnych.

4. Wywiady przeprowadzone z miejscowymi księżmi i z przedstawicielami poszczególnych wiosek, weryfikowane często przy pomocy innych źródeł.

5. Obserwacje prowadzących badania zarówno w kościele podczas różnych nabożeństw, jak i na terenie parafii. Ankieterzy mieli obowiązek po każdym dniu sporządzać protokoły dokonanych obserwacji. Zgromadzony przez nich materiał ma dużą wartość ze względu na uchwycenie niektórych jakościowych aspektów badanych zjawisk. Ponadto po każdym badaniu, urządzano seminarium z udziałem miejscowych duszpasterzy i ankieterów, w czasie którego wymieniano doświadczenia zebrane podczas prowadzonych wywiadów oraz dyskutowano aktualną problematykę socjo-religijną.

6. Kwestionariusz ankiety, złożony z 46 pytań dotyczących wpływu rodziny na religijność dzieci, rozprowadzony został w dwóch parafiach: Garbów i Końskowola wśród dzieci szkół podstawowych z klas V—VIII. W obydwu parafiach reprezentację ustalono drogą losowania systematycznego z listy. W parafii Garbów, na ogólną liczbę dzieci wynoszącą w tych klasach 1100, przebadano 264 osoby (co 4 dziecko). Założoną próbę zrealizowano w 96%. W parafii Końskowola ogólna liczba dzieci w wymienionych klasach wynosiła 680, z których przebadano 227 osób (co 3 dziecko). Założona próba została zrealizowana w 97,5%. Trzeba zaznaczyć, że wzięto pod uwagę również dzieci nie uczęszczające na lekcje religii.

7. Ankieta tzw. mała, dotycząca uczestnictwa we Mszy św. i Komunii św. Oprócz danych o dwóch podstawowych praktykach, obejmuje ona cechy społeczno-demograficzne respondentów: płeć, wiek, wykształcenie, zawód, stan cywilny, zamieszkanie i dojazd do pracy. Autor stwierdza, że brak zwrotów kształtuje się od 5 do 15%. Mimo tych trudności konkluduje autor, wartość ankiety małej jest duża, pozwala bowiem na zorientowanie się w strukturze społecznej praktykujących.

8. Podstawowy materiał źródłowy zgromadzono przy pomocy kwestionariusza wywiadu zawierającego 51 pytań przeważnie skategoryzowanych. Próba została ustalona w oparciu o populację każdej parafii z osobną, określoną granicami terytorialnymi oraz parametrem wieku (16—17 lat). Doboru jej dokonano na podstawie systematycznego losowania z listy. Uprzednio we wszystkich parafiach przewidzianych do badania sporządzono listy ludności z danymi dotyczącymi takich cech jak: płeć, wiek, stan cywilny, zawód i miejsce zamieszkania. Zebranie tych informacji przyczyniło się do usprawnienia prowadzonych wywiadów i nawiązania z respondentami bliższych kontaktów.

Kwestionariusz stanowiący podstawę do badań został w ten sposób skonstruowany, żeby w miarę możliwości uchwycić wszystkie parametry życia religijnego. Pewną trudność stanowi bezbłędne odróżnienie opinii respondentów o ich postawach i zachowaniach religijnych od faktycznego stanu w tym zakresie. Sądy responden-

⁸⁰ Tamże.

tów, nawet subiektywnie prawdziwe, nie zawsze są niezawodnym źródłem informacji. Z pomocą przychodzi tutaj konfrontacja różnego typu materiałów w celu ustalenia obiektywnego stanu religijności⁸¹.

Po omówieniu zgromadzonego materiału autor stwierdza: „Wydaje się, że całość materiałów o charakterze subiektywno-obiektywnym stanowi wystarczającą podstawę do opracowania monografii kompleksowego stanu religijności, stosownie do przyjętych założeń teoretycznych i metodologicznych tej rozprawy”⁸².

W zakończeniu i wnioskach autor pragnie dać weryfikację postawionych przez siebie hipotez. Pierwsza dotyczy zmian w tradycyjnym modelu religijności. Trzeba pamiętać, że przemiany te dokonują się u nas w warunkach specyficznych nie występujących na Zachodzie. U nas występuje silne powiązanie religii katolickiej z tradycją narodową. Katolicyzm w ciągu ostatnich wieków stał się dla Polaków symbolem identyfikacji i niezależności narodowej. W tej sytuacji, przemiany społeczne, mimo utrzymywania się religijności typu kulturowego mogą, nie wpływać wcale, albo wpływać tylko w małym stopniu na spadek praktyk religijnych. Dodajmy, że duszpasterstwo świadome zachodzących przemian, może w porę przeciwdziałać negatywnym skutkom nowej cywilizacji, kształtując religijność osobową, świadomą i pogłębianą w przeciwności do religijności środowiskowej, mechanicznej i powierzchownej.

Biorąc pod uwagę czynniki oddziałujące zarówno pozytywnie, jak i negatywnie na spadek praktyk religijnych, autor przyjął, że przemiany społeczno-religijne w środowisku wiejskim mogą być nie tylko dwukierunkowe (dechryścianizacja lub rechrystianizacja), ale także wielokierunkowe, a mianowicie: 1. Zmiany prowadzą stopniowo do odejścia od religii, czyli całkowitej dechrystianizacji. 2. Zmiany nie powodują odejścia od religii mimo utrzymywania się religijności typu kulturowego ze względu na specyficzne uwarunkowania lokalne lub ogólnonarodowe. 3. Zmiany wywołują spadek religijności w jednych kręgach społecznych przy jednoczesnej tendencji do pogłębienia jej w drugich. 4. Zmiany wcale nie wpływają na obniżenie stanu religijności, lecz przyczyniają się do odrodzenia religijnego⁸³.

Przeprowadzone badania i analizy, a uwidocznione w rozdziale III—VII wskazują, że tradycyjny model religijności w zasadzie występuje w badanym środowisku wiejskim. Wskazują na to silne powiązania z jednej strony wiary z tradycyjną kulturą ludową i środowiskiem wspólnoty lokalnej, rytualizm znajdujący wyraz w akcentowaniu modeli liturgiczno-rytualnych oraz zbiorowym uczestnictwie w obrzędach religijnych, przywiązanie do duchowieństwa i parafii jako wspólnoty lokalnej, z drugiej zaś brak dostatecznego uświadomienia religijnego, mimo pewnej znajomości formuł katechizmowych oraz brak wyraźnego wpływu religii na życie moralne. Należy zaznaczyć, że w podtrzymaniu tego modelu tradycyjnego dużą rolę odgrywa duszpasterstwo, które jednak nie podejmuje właściwych środków w kierunku przystosowania metod oddziaływania religijnego do nowych warunków i potrzeb katolików⁸⁴.

Autor stawia sobie pytanie, na ile występujący jeszcze przynajmniej w ogólnych zarysach model religijności tradycyjnej ulega obecnie przekształceniu? Biorąc pod uwagę najpierw globalny stosunek do wiary stwierdza ks. Władysław Piwowski, że olbrzymia większość katolików uważa się za wierzących. „Zauważmy — pisze autor — że odsetek wierzących w poszczególnych parafiach jest bardzo wysoki, sięga przeszło 95%. Porównując te dane z wynikami wspomnianych poprzednio ba-

⁸¹ Tamże, s. 45 n.

⁸² Tamże, s. 47.

⁸³ Por. tamże, s. 48.

⁸⁴ Por. tamże, s. 236 n.

dań OBOP, stwierdzamy, że na wsi polskiej wskaźnik ten jest znacznie niższy, wynosi bowiem 83,8%. Wskazywałoby to na fakt, że wieś puławska, pomimo zaawansowania w procesie urbanizacji, prezentuje wysoki poziom w zakresie przyznania się katolików do wiary religijnej. W grupie wierzących — kontynuuje dalej autor — występują dwie warstwy, z których jedna zdradza tendencję do pogłębienia religijności, a druga bądź już odeszła od „wiary ojców”, bądź znajduje się na drodze odejścia od Kościoła. Istnieje jednak możliwość modyfikowania tendencji odejścia od tradycyjnego modelu religijności przez stworzenie warunków sprzyjających pogłębieniu życia religijnego. Prawdziwe pogłębienie życia religijnego prawdopodobnie wymaga zmiany tradycyjnego modelu religijności i dostosowanie go do religijnych potrzeb katolików”³⁵.

Z kolei gdy chodzi o ideologię religijną stwierdzono, że w badanym rejonie Puław występuje dość daleko posunięta ignorancja religijna. Autor w czwartym rozdziale swej pracy analizuje najpierw materiał empiryczny dotyczący wiedzy religijnej odnośnie następujących prawd: o Trójcy św., o Chrystusie Panu, o losach duszy po śmierci, o zmartwychwstaniu ciał, o sakramentach świętych oraz wiedzy o Wielkiej Nowennie. Wyniki swych analiz ocenia w sposób następujący: „uzyskane wartości wskaźników wiedzy religijnej we wszystkich badanych parafiach są niskie. Co więcej, w parafiach tych niezależnie od słownia urbanizacji, stan wiedzy religijnej kształtuje się prawie na jednakowym poziomie. Nie możemy więc wykazać jakiejś zależności między poziomem urbanizacji i poziomem wiedzy religijnej”³⁶.

Trzeba stwierdzić, że ignorancja religijna stanowi jedną z najsłabszych cech religijności tamtejszych katolików. Obecnie stan taki ma duży wpływ na mnożące się wątpliwości w wierze lub jawne negowanie podstawowych prawd wiary. Odchyleniem od tradycyjnego modelu religijności nie jest zatem ignorancja religijna, lecz związane z nią kwestionowanie lub negowanie prawd wiary. Katolicy, którzy nie posiadają zwartego systemu przekonań religijnych, nie identyfikują się już z Kościołem w płaszczyźnie ideologicznej. Można powiedzieć, że im mniej zwarty system przekonań religijnych, tym niższy stopień identyfikacji z Kościołem jako społecznością ideologiczną. W rejonie Puław ilość katolików, którzy nie uznają przynajmniej jednej z wymienionych w kwestionariuszu prawd wiary św., wynosi 1/3. Nie wynika to jednak stąd, że Kościół utracił całkowicie swój wpływ, że nie pełni dalej funkcji społeczno-integracyjnej. Przy tej funkcji jak wiadomo, treść wiary nie ma większego znaczenia³⁷.

W zakresie praktyk religijnych autor stwierdza, że podobnie jak dawniej stanowią one główny element religijności katolików. Obecnie obserwuje się jednak zanik praktyk paraliurgicznych, a także osłabienie udziału w praktykach obowiązkowych np. w niedzielnej mszy św. Pozytywnym przejawem w stosunku do tradycyjnego modelu religijności jest prawdopodobnie wzrost komunii św. rozdawanych w parafiach w ciągu roku. Autor w kilku tabelach obrazuje stan *communicantes* w badanych parafiach, następnie uzyskane dane poddaje wszechstronnej analizie. Średnia komunii św. na 1 katolika w latach 1965—1969 przedstawiała się następująco: w parafii A na statystycznego katolika przypadało 3,0 rocznic, natomiast na uprawnionego 4,0; w parafii B — 4,6 oraz 6,2; w parafii C — 3,8 oraz 5,1 i w parafii D — 3,9 oraz 5,2³⁸. Widzimy, że liczba komunii przypadających na 1 katolika w roku nie wiele różnicuje badane parafie.

Stwierdzić trzeba za autorem, że uczestnictwo w praktykach religijnych, podob-

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże, s. 139.

³⁷ Por. tamże, s. 141 nn.

³⁸ Tamże, s. 204.

nie jak dawniej nie wywiera wyraźnego wpływu na postępowanie moralne katolików, że rytualizm polegający na traktowaniu praktyk religijnych, jako środków służących do zapewnienia uczestnikom dóbr doczesnych i wiecznych, jednakże bez wiązania ich z wewnętrzną odnową moralną, jest mocno zakorzeniony we wszystkich parafiach.

Konsekwencyjny element religijności obok intelektualnego stanowi najsłabszą stronę życia religijnego badanych katolików. Zasadnicza różnica w stosunku do tradycyjnego modelu religijności polega na dość upowszechnionym kwestionowaniu wymogów Kościoła w dziedzinie obyczajowości małżeńskiej i rodzinnej oraz na dewiacyjnych zachowaniach moralnych. Problemy te analizuje autor w szóstym rozdziale swej pracy w następujących paragrafach: 1. opinie moralne, 2. wskaźniki zachowań moralnych³⁹. Badanych pytano o takie zagadnienia, jak: etyczna ocena pożycia małżeńskiego po ślubie cywilnym, a przed kościelnym; etyczna ocena zdrady małżeńskiej; etyczna ocena rozwodów; stosowanie sztucznych środków w pożyciu małżeńskim; przerywanie ciąży oraz planowana liczba dzieci w rodzinie. Autor stwierdza, że odsetek badanych, którzy kwestionują lub negują przynajmniej jedną z wymienionych w formularzu pytań zasad moralnych sięga średnio 37,3%. Jeszcze bardziej upowszechnione są dewiacyjne zachowania w stosunku do obowiązującego modelu moralności, zwłaszcza w zakresie moralności naturalnej. Wszystko to wskazuje na słabe powiązanie religii z moralnością. Autor pisze: „...z całą pewnością stwierdzono, że funkcjonujące w badanym środowisku hierarchie obowiązków i kryjących się za nimi norm oraz hierarchie grzechów, odbiegają zasadniczo od hierarchii przekazywanych wiernym przez duszpasterstwo w ramach propagowanego modelu moralności religijnej”⁴⁰.

Gdy chodzi o więź katolików z parafią i duchowieństwem — autor stwierdza — że nie wiele się zmieniło w badanych parafiach. Integracja z parafią dokonuje się podobnie jak dawniej w płaszczyźnie społeczno-kulturowej, z tą jednak różnicą, że część katolików wyobcowuje się już ze środowiska wspólnoty lokalnej, a pośrednio także z parafii-wspólnoty lokalnej. Gdy chodzi zaś o poglądy na duchowieństwo, autor stwierdza, że większość katolików patrzy na duchownych, zgodnie z pewnymi wzorami ugruntowanymi w kulturze wspólnoty lokalnej. Ciekawie i szczegółowo omawia zasygnalizowane zagadnienie dotyczące więzi katolików z parafią i jej przywódcami⁴¹. Odnośnie pierwszego problemu analiza została oparta na sześciu podstawowych kryteriach pozwalających stwierdzić, czy zbiorowość parafialna tworzy grupę społeczną. Poruszone zostały następujące elementy: uczestnictwo w praktykach zbiorowych — procesje, pielgrzymki, Żywy Różaniec czy też np. nawiedzenie obrazu Matki Bożej Częstochowskiej; dalej współpraca z parafią w takich sprawach, jak: udział w remontach, zakup czegoś dla kościoła, udział w akcjach miłosierdzia czy też pomoc osobista. W konkluzji czytamy: „Należy przewidywać, że zasięg katolików rozluźniający swoje stosunki z parafią-wspólnotą lokalną będzie wzrastał w przyszłości. Wyznacznikiem tego wzrostu będzie: z jednej strony stopień zurbanizowania parafii, z drugiej zaś zwężenie się wpływu parafii na katolików, który dotychczas jeszcze dokonuje się za pośrednictwem wspólnoty lokalnej”⁴².

Analizując drugi aspekt zasygnalizowanego zagadnienia autor omawianej pracy ukazuje kapłana w jego działalności parafialnej, który wykonuje różnego rodzaju funkcje. Funkcje księży parafialnych można podzielić na trzy grupy: podstawowe,

³⁹ Por. tamże, s. 213 nn.

⁴⁰ Tamże, s. 271.

⁴¹ Tamże, s. 272.

⁴² Tamże.

uzupełniające, prywatne⁴³. Wszystkie te funkcje decydują o roli i pozycji społecznej kapłana. Wśród funkcji podstawowych na naczelne miejsce wysuwa się funkcja liturgiczno-rytualna, następną to administrowanie społecznością parafialną, trzecia funkcja to działalność charytatywna, względnie dobroczynna i wreszcie czwarta funkcja podstawowa to obowiązek zarządzania dobrami materialnymi. Te funkcje są najważniejsze a o pozostałych dwóch mniej się mówi⁴⁴.

Jak widzimy z przedstawionych wyników badań nad istniejącym w rejonie Puław modelem religijności nie dają one potwierdzenia postawionej przez ks. W. Piwońskiego hipotezie roboczej, która zakładała, że im bardziej zaangażowane środowisko wiejskie w proces urbanizacji, tym większe odchylenie od tradycyjnego modelu religijności. Wprawdzie pewne odchylenia istnieją, ale są one niewielkie i nie zawsze dostatecznie uchwytne. Uprzemysłowienie rejonu Puław dokonało się dopiero w ostatnich latach i na pełny wpływ tych zjawisk na życie religijne trzeba jeszcze poczekać.

Autor biorąc pod uwagę wskaźniki religijności i urbanizacji zastosował pewną korekturę, która pozwoliła mu na bardziej wyraźne uchwycenie wpływu urbanizacji na religię. Korektura ta dotyczyła głównie wskaźników religijności. Jak informuje nas literatura socjologiczna, tylko niektóre wskaźniki życia religijnego są bardziej „wrażliwe” na oddziaływanie urbanizacji. Należą do nich następujące: przekonania religijne, praktyki obowiązkowe i praktyki nadobowiązkowe. Pozostałe parametry, a zwłaszcza wiedza religijna i zachowania moralne, stanowią słabość religijności, słabość katolicyzmu w ogóle⁴⁵. Nie mają zatem one wyraźnego związku z urbanizacją. Odrzucenie ich pozwoliło autorowi stwierdzić, że zachodzi negatywny wpływ urbanizacji na religijność, ale tylko w zakresie parametrów religijności, na które ona bardziej oddziałuje. Podobne wskaźniki syntetyczne wskazały wyraźnie na fakt, że im wyższy stan zurbanizowania, tym niższy stan religijności i odwrotnie⁴⁶.

Wiadomo, że urbanizacja jednocześnie może przyczynić się do ukształtowania religijności świadomej, pogłębionej i opartej na indywidualnej motywacji. W rejonie Puław — stwierdza autor — jak dotychczas, nie obserwuje się w sposób wyraźny pogłębionych postaw religijnych, uformowanych w warunkach oddziaływania procesu urbanizacji⁴⁷.

Na zakończenie omawianej weryfikacji drugiej hipotezy⁴⁸, autor czyni następujące dwie uwagi: urbanizacja nie jest przyczyną dechrystianizacji, czyli nie wywołuje wprost zubożenia pod względem religijnym w zmieniającym się środowisku wiejskim, do którego tradycyjne formy religijności nie są już całkowicie przystosowane; oprócz urbanizacji na religijność katolicką oddziałują jeszcze wiele innych czynników o czym nie wolno zapominać⁴⁹.

Gdy chodzi o ostatnią hipotezę, autor scharakteryzował w rozdziale ósmym swej pracy religijność czterech kategorii społecznych, a mianowicie: dzieci szkół podstawowych, młodzieży pozaszkolnej, chłopów-rolników i wreszcie chłopów-robotników. Najwięcej uwagi poświęcił chłopom-robotnikom, kategorii ludzi związanych z gospodarstwem rolnym oraz z przedsiębiorstwem przemysłowym. W wyniku analizy, okazało się, że ta kategoria mieszkańców prezentuje najniższy poziom religijności w ba-

⁴³ Tamże, s. 273.

⁴⁴ Tamże, s. 294.

⁴⁵ Tamże, s. 366 nn.

⁴⁶ Tamże, s. 342.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 399 nn.

danym rejonie. Autor np. analizuje udział chłopów-robotników w niedzielnej mszy św.: „a. w każdą niedzielę i święto — 17,3%, b. około 2—3 razy w miesiącu — 50,4%, c. około raz jeden w miesiącu — 22%, d. kilka razy w roku — 7,1%, e. nigdy od lat — 3,2%”⁵⁰. Jak widzimy większość chłopów-robotników uczęszcza na mszę św. niesystematycznie. Dla ilustracji, gdy chodzi o przejawy moralności omawianej kategorii badanych, autor pisze: „Obserwacje wskazują, że wśród chłopów-robotników szerzy się materializm praktyczny, związany z dążnością do szybkiego „dorobienia się” i podniesienia stopy życiowej. Na tym tle ujawnia się nie tylko przesadna troska o własne, egoistyczne interesy, ale także zazdrość, zawiść, kłótnie i gniewy. Prawie 39% badanych gniewa się w rodzinach lub sąsiedztwie, z tego około 20% z kilkoma osobami. Najbardziej rozpowszechnioną plagą wśród chłopów-robotników jest pijaństwo. Okazji do tego dostarczają dojazdy do pracy i dysponowanie gotówką zanim zostanie przekazana rodzinie”⁵¹. Wywierają oni raczej negatywny wpływ na środowisko rodzinne i sąsiedzkie. Są oni rozsądnymi miejskiego stylu życia na wsi. W podsumowaniu tego zagadnienia — autor stwierdza — że religijność chłopów-robotników jest obecnie szczególnie zagrożona wskutek gwałtownych przemian cywilizacyjno-społecznych, wywołanych przez industrializację i urbanizację rejonu puławskiego. Obydwa te czynniki nie wpłynęły jeszcze w sposób istotny na życie religijne tamtejszych mieszkańców. Jest już jednak grupa chłopów-robotników wynosząca około 20%, która dostrzega zmiany w swej postawie religijnej w kierunku zubożenia. Ponadto w całej populacji chłopów-robotników na uwagę zasługują dwa zjawiska: kwestionowanie lub negowanie niektórych prawd lub zasad wiary, oraz zaniedbywanie praktyk religijnych. Wszystkie te fakty świadczą o znacznie posuniętych już dewiacjach w stosunku do modelu religijności tradycyjnej”⁵².

Znacznie wyższy poziom religijności prezentują natomiast chłopów-rolnicy, pozostający na wsi. Analizę parametrów religijności tej grupy badanych autor kończy następującym podsumowaniem: „Przeprowadzone analizy pozwalają stwierdzić, że religijność chłopów-rolników w badanym rejonie Puław w przeważającej mierze jest tradycyjna względnie „tradycjonalistyczna”. Znakomita większość badanej ludności uważa się za wierzącą, praktykującą oraz związaną z duchowieństwem, parafią i Kościołem. [...] Słabą stroną życia religijnego chłopów jest brak pogłębienia intelektualnego, mimo posiadanej pewnej wiedzy katechizmowej, kwestionowanie niektórych prawd i zasad wiary oraz słaby związek między praktykami religijnymi a życiem moralnym. [...] Ludzie głęboko religijni, nie posiadają religijności pogłębionej. Wiara ich to raczej silne przywiązanie do religii przodków”⁵³.

Między obydwoma omówionymi kategoriami znajduje się młodzież pozaszkolna i dzieci szkół podstawowych. Gdy chodzi o dzieci szkół podstawowych to trzeba stwierdzić, że stan religijności w rejonie badanym jest raczej niski. Masowe uczestnictwo w katechezie nie znajduje pozytywnej reperkusji w poziomie ogólnej religijności dzieci. Dowodem tego są braki w zakresie wiedzy religijnej, powierzchowna świadomość religijna, zaniedbywanie praktyk religijnych nawet obowiązkowych, znaczny zasięg dewiacyjnych zachowań w stosunku do modelu moralności katolickiej oraz słabe zaangażowanie się w sprawy religii i Kościoła. Około 1/3 dzieci szkolnych tworzy grupę odznaczającą się gorliwością religijną, czego wyrazem jest systematyczne uczęszczanie na mszę św., częste przystępowanie do Komunii św. a także udział w nabożeństwach paraliturgicznych. Autor dodaje, że większą gorli-

⁵⁰ Tamże, s. 329 n.

⁵¹ Tamże, s. 331.

⁵² Por. tamże s. 331 nn.

⁵³ Tamże, s. 325.

wością odznaczają się dziewczynki niż chłopcy, a także bardziej gorliwe są dzieci z wioski kościelnej niż z wiosek peryferyjnych⁵⁴.

Religijność młodzieży pozaszkolnej — zdaniem autora — w przeważającej mierze ma charakter tradycyjny, czyli sprowadza się ona głównie do praktyk religijnych i zewnętrznego związku z instytucjami kościelnymi. Brak jej natomiast pogłębienia intelektualnego, zaangażowania w ideologię religijną i powiązania zasad religii z życiem codziennym. Religia dla tej młodzieży stanowi wartość nie tyle osobistą i przeżywaną, ile raczej kulturową i „odziedziczoną”. Obserwuje się jednak u pewnych grup tej młodzieży dążność do pogłębienia swojej postawy religijnej. Sytuacja ekonomiczno-społeczna, a zwłaszcza dojazd do pracy i związana z nimi tendencja do zaniedbywania praktyk religijnych, skłania młodzież do przemyślenia swego stosunku do religii. Młodzież bardziej myśląca uważa, że ważniejsza jest wiara i jej treść etyczna niż zewnętrzny rytualizm⁵⁵.

Ogólnie można powiedzieć, że jeśli chodzi o odejście od tradycyjnego modelu religijności, to zaznacza się on już wśród dzieci starszych klas szkoły podstawowej. W starszych pokoleniach, w tym także wśród młodzieży, stan religijności zależy od nasilenia kontaktów z miastem i fabryką. Kontakty te nie przyczyniają się do utrzymania tradycyjnej religijności⁵⁶.

Wartość omawianej rozprawy ks. prof. Władysława Piwowarskiego polega przede wszystkim na całościowym ukazaniu życia religijnego na tle ewolucji środowiska wiejskiego. Autor nie koncentrował się na cechach społeczno-demograficznych różnicujących stan religijności (wyniki w tym zakresie znane są z innych jego prac), lecz na jednostkach terytorialnych jakimi są społeczności lokalne i badał związek między religią a środowiskiem. Ukazanie tego związku stanowi nowość rozprawy w stosunku do dotychczasowych badań socjologicznych. Jeżeli postawione przezeń problemy nie znalazły wyczerpującego rozwiązania, to dlatego, że wpływy urbanizacji na religię w społecznościach lokalnych nie są jeszcze dostatecznie uchwytnie.

Książka ks. prof. Władysława Piwowarskiego stanowi zatem w tym zakresie nie tyle punkt dojścia, ile raczej punkt wyjścia dla następnych badań, które być może autor zechce powtórzyć po upływie pewnego czasu.

Omawiana praca ma również znaczenie dla praktyki duszpasterskiej, wykazała bowiem wyraźnie, że tradycyjny model religijności wymaga pogłębienia a zwłaszcza, w tych aspektach, które bardziej objęte są wpływem urbanizacji.

⁵⁴ Por. tamże, s. 298 nn.

⁵⁵ Tamże, s. 316.

⁵⁶ Por. tamże, s. 297.